

Dr. Fəxri VALEHOĞLU-HACILAR

ETNİK TARİXİMİZƏ İŞIQ SALAN ƏSƏR

(M.Kemaloğlunun “Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)” kitabı barədə)

Açar sözlər: Türklər, Doğu Anadolu, Axılkələk, Qazax-Borçalı bölgəsi
Key words: Turks, Dogu Anatolia, Akhylkelek, Gazakh-Borchali
Ключевые слова: турки, Восточная Анатолия, Ахалкалаки, Газак-Борчалинский регион

Türklərin dünyaya bəxş etdiyi nadir incilərdən olan “Dədə Qorqud kitabı” (“Kitabi-Dədə Qorqud) yalnız dilimizin və ədəbiyyatımızın deyil, eyni zamanda etnik tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən mühüm mənbələrdən, görkəmli alimimiz, akademik Yaqub Mahmudovun təbirincə desək, “Azərbaycan tarixşünaslığının çağlayan bulaqlarındandır”. Orta əsr oğuz xalq yaradıcılığının görkəmli abidəsi olan bu epik əsəri bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq milli-etnik varlığımızın ensiklopediyası adlandırırlar [6, s. 4].

İndiyədək “Dədə Qorqud kitabı”nda bəzi süjetlərin tarixi gerçəkliklərlə səsələməsinə dair müəyyən fikirlər irəli sürülüb araşdırmalar aparılsa da, zənnimizcə bu istiqamətdə düynləri açə biləcək ilk tutarlı addım türkiyəli tədqiqatçı Muammer Kemaloğlu tərəfindən atılmışdır. M.Kemaloğlunun 2018-ci ildə Ankara şəhərində “Kitap72” nəşriyyatında işiq üzü görmüş “Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)” əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tarixi aspektdən çözülməsi yönündə uğurlu başlanğıcdır.

Əsərin mahiyyəti və məzmunu haqqında danışmazdan əvvəl qısaca, bir neçə kəlmə müəllifin özü haqqında məlumat vermək istədim. Muammer Kemaloğlu 1960-cı ildə Türkiyənin Doğu Anadolu bölgəsində, Muş vilayətinin Bulanık ilçəsində dünyaya göz açmışdır. Ulu babaları Bulanığa Axılkələk bölgəsinin Göyyə kəndindən, Göyyəyə isə Qazax mahalından köç etmiş, Azərbaycan türklərinin məşhur Alqazaxlı (Şixlinski) soyundan olan qarapapaq ağaları olub. Hazırda Ankarada yaşayan, uzun müddət Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlət Dəmir Yollarında (TCDD) müxtəlif məsul və rəhbər vəzifələrdə çalışsan, günümüzdə də TCDD 2-ci bölgə müdirliyində öz əmək fəaliyyətini davam etdirən M.Kemaloğlunu adını

çəkdiyimiz dəyərli əsəri yazmağa sövq edən də elə öz əsilzadə nəsil-nəcəbətinin soy kötüyünün – Alqazaxlıların tarixi keçmişinə işıq salmaq istəyi olmuşdur.

Qazax-Borçalı bölgəsinin, qarapapaqların etnik tarixi mənim də elmi maraq, bilgi və çalışma dairəmə daxil olduğu üçün Muammer bəyin bu istiqamətdə fəaliyyətlərini diqqətlə izləyirdim. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Borçalı əsilli filoloq-alimlərimizin araşdırmalarından “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı bəzi motivlərin, məkanların, leksik vahid və özəlliklərin Gürcüstanla, xüsusən də Borçalı və Ahısqa bölgələri ilə bağlılığı barədə elmi cəmiyyətin bilgisi var idi. Prof.Dr. Valeh Hacıların “Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı” monoqrafiyasının “Kitabi-Dədə Qorqud” və gürcü xalq ədəbiyyatı” adlanan paragrafında “Dədə Qorqud kitabı” eposunun gürcü folkloru ilə bağlılığı araşdırılır [2, s. 238-245]. V.Hacılar yazırdı ki, bəşəri xüsusiyyətlərinə görə eposun bəzi boyları Qafqaz xalqları arasında, o cümlədən gürcülər içərisində geniş yayılmış və zaman keçdikcə milli kolorit almış, Dədə Qorqud dastanlarının bir sıra boylarında rastlanan surətlər və mifoloji dünyagörüşünün oxşar izləri gürcü epik nəğmələrində və osetin mifologiyasında da əks olunmuşdur [2, s. 238]. Prof.Dr. M.Çobanov, Prof.Dr. Ş.Məmmədli, Prof.Dr. Ə.Tanrıverdi, Dr. M.Çobanlının tədqiqatlarında isə “Dədə Qorqud”un Borçalı izləri araşdırılır, bu çərçivədə tarixi-coğrafi onomastik uyğunluq və ləhcə-ağız identikliyi incəlanır [3, 4, 5].

Gürcüstanda türk etnik vahidinin təşəkkülündə izi olmuş tayfa birliklərinin tarixi ilə ilgilənən bir araşdırmaçı olaraq M.Kemaloğlunun böyük intuziazm və əzmkarlıqla girişdiyi bu işin hansı sonuca varacağını, tarixşünaslığımıza hansı yeniliyi gətirəcəyini səbirsizliklə gözləyirdim. Əsər ərsəyə gələndə qədər onun özü ilə dəfələrlə yazmış, görüşmüş, müəyyən məsələlərə dair fikir və sənəd-mənbə mübadiləsi etmişdik. M.Kemaloğlu yalnız mənbələrlə işləməklə kifayətlənməmiş, Türkiyədən əlavə Azərbaycan, İran və Orta Asiyada ulularının – qazaxlıların ayaq izləri olan bölgələri addım-addım gəzmiş və nəticə etibarilə ortaya sanballı bir kitab çıxarmışdır. “Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)” adlanan bu kitab giriş, “Dədə Qorquddə tarixsəl arxa plan”, “Salur-Qaramanlar” və “Dədə Qorqud ellərində iki türk boyu” başlıqlı üç bölüm və biblioqrafiyadan ibarətdir.

Kitabı nəzərdən keçirəndə bəlli olur ki, M.Kemaloğlu yaxın əqrəbəsi, görkəmli qorqudsünas-alim Prof.Dr. Muharrem Erginin “Dastan tarixdən doğular” sözlərini əlində əsas tutaraq, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öz nəsil şəcərəsinin izində Ağqoyunlulardan əvvəlki oğuz/türkmən tarixini araşdırmışdır. Xüsusən də müəllif tərəfindən Prof.Dr. M.Erginin tərtib etdiyi “Dədə Qorqud kitabı, I-II”, “Oğuz dastanı”, “Şəcərəyi-tərkimə”, “Təvarixi-ali-Səlcuq”, “Topqarı Oğuznaməsi”, Lori vilayəti İcmal Dəftəri” kimi mötəbər tarixi mənbələr, Səlcuqlu, Elxanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı və Gürcüstan tarixinə dair müvafiq elmi ədəbiyyat dəyərləndirilərək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında cərəyan edən hadisələrin hamısının oğuz/türkmən tarixi ilə bağlı olduğu iddiası irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda dastanlar tarixi dövrlər – Sırdərya Oğuz Dövləti (X əsr), Böyük Səlcuqlu Dövləti (XI əsr) və Ağqoyunlu Dövləti (XIV) dövrləri və Oğuz ellərini əhatə edən coğrafi bölgələr üzrə təsnifatlaşdırılaraq onların ayrı-ayrılıqda real tarixi hadisələrlə bağlılığı təhlil edilmişdir. “Qazan biq oğlu Uruz biqün dustaq olduğu” (“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu”), “Salur Qazanın ivi yağmalandığı” (“Salur Qazanın evinin yağmalandığı”) və “İş Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü” (“İş Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü”) dastanlarında hadisələrin Qazax mahalında (Qazax-Borçalı bölgələrində) baş verdiyi nəticəsinə gəlinmişdir [1, s. 18-19].

Zənnimizcə M.Kemaloğlunun tədqiqat işinin əsas ipucu və etnik tariximizdə bəzi qaranlıq mətləbləri aydınlada biləcək dönüş nöqtəsi “Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlarından Qazan xanın (Salur Qazanın) adının əslində Qazax xan olması mülahizəsinin irəli sürülməsidir. Müəllifə görə, Qazax xan antroponimi ya bilərəkdən Elxanlı hökmdarı Sultan Mahmud Qazan xanın adına uyğunlaşdırılmış, yaxud da “Dədə Qorqud kitabı” və digər oğuznamələrdə səhvən Qazan xan şəklində yazılmışdır [1, s. 44].

Qeyd olunan mülahizə əsasında Sırdərya (Seyhun) çayı mənsəbindən başlayaraq Nurata → Səraxs → Manqışlaq → Gürgan → Zəncan → Əhər → Şəmkir → Qazax mahalı trayektoriyası üzrə oğuzların axınlarını və fəthlərini araşdıran M.Kemaloğlu həmin bölgələrdə baş verən tarixi hadisələri elmi süzgəcdən keçirmiş, Qazax xanın sülaləsinin davamçıları olan qazaxlıların adı ilə bağlı yer-yurd adlarını təsbit etmiş və belə bir

önəmli nəticəyə gəlmişdir ki, qazaxlılar oğuz/türkmən tarixində önəmli rol oynamışdılar və onların şəcərə yolları "Kitabi-Dədə Qorqud" epik hekayələrindəki (boylarındakı bəzi dastan qəhrəmanları ilə kəsişmişdir [1, s. 94].

Müəllifin gəldiyi digər bir qənaətə görə, IX-X əsrlərdə Sırdəryada, sonra Böyük Səlcuqlu Dövləti tarixi çərçivəsində, daha sonra Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı türk-oğuz/türkmən dövlətləri dönməndə baş vermiş mücadilələrdə və digər tarixi hərbi-siyasi proseslərdə göz önündə olan qazaxlılar ən böyük və güclü oğuz boylarından olan salurların boy bəylərini təşkil edən qaramanlarla eyni kökdəndirlər. M.Kemal-oğlunun bu qənaətini gücləndirən mühüm amillərdən biri salur boy bəyinin oğuznamələrdə adı çəkilən 3 oğlundan (Qutluğ bəy, Qazan bəy, Qaraman bəy) ikisinin – Qazan bəy (Qazax bəy) və Qaraman bəyinin adlarının Qazax mahalında toplanmış rəvayətlərdə və yerli el şairlərinin şeirlərində Qazax-Qaraman mahalı, Qazaxlı-Qaramanlı oymağı şəklində yanaşı çəkilməsidir [1, s. 112-113].

Qeyd edək ki, qazaxlıların Sırdərya və Amudərya çayları hövzələri, Manqışlaq yarımadası ilə bağlılığına dair məlumatlara digər mənbələrdə də rast gəlinir. Rus tarixçisi və etnoqrafı İvan Şopen Tiflisdə rus dilində çap olunan «Tiflisskiye vedomosti» qəzetinin 14 avqust 1830-cu il sayında «K.A.Ş.» ("kollec assessoru Şopen") imzası ilə dərc olunmuş və elmi dövriyyəyə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən gətirilmiş məqaləsində yazırdı: «Qazaxlar tayfasına daxil olan qarapapaqlar 1078-ci ildə, yəni Gürcüstanda II Georginin çarlığı dövründə Ciqun (böyük ehtimalla Ceyhun, Amudərya) çayını keçib indiki Qazax distansiyasının ərazisində məskunlaşmış, oradan qonşu əyalətlərə yayılmışdılar» [7, s. 8].

XVII əsrdə Qafqaza səyahət etmiş, bu səyahəti sırasında Qazax mahalında da olmuş tanınmış fransız səyyahı Jan Şarden özünün yol qeydlərində bu mahalın əhalisinin Xəzər dənizinin şimal-şərqindəki dağlarda, yəni ki, Manqışlaq yarımadasında yaşayan qazax tayfalarından törədiyini vurğulayırdı [12, s. 20; 10, s. 109].

Sırdərya bölgəsində mövcud olan Sığnaq, Sarvan kimi toponimlərlə Qazax mahalına qonşu bölgələrdə (indiki Gürcüstan ərazisi daxilində) rastlandığı da gözdə tutulmalıdır.

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, M.Kemaloğlu öz əsərində, həmçinin, "Dədə Qorqud kitabı"nın yazarını müəyyən etməyə çalışır və oğuznamə mətnlərinin müqayisəli təhlili əsasında bu eposun XV əsrdə İstanbulda "Təvaxixi-ali-Səlcuq" adlı məşhur əsərin müəllifi olan Əli Yazıçızadə tərəfindən yazıldığını təxmin edir [1, s. 98].

"Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)" monoqrafiyasının xalqımızın etnogenezinin araşdırılması yönündə əhəmiyyətini bir daha xüsusi vurğulamaqla, tədqiqat əsərində əlavə etmək istədiyimiz və ya razılaşmadığımız bəzi məqamlar barədə də bölümlər üzrə ardıcılıqla öz fikrimizi bildirmək istərdik:

- Tədqiqatın 1-cü bölümündə [1, s. 118] müəllif yazır: "Qazax elinin 1077-ci ildən daha öncəki adının Əl-Bəlazuri tərəfindən qələmə alınan və İslam tarixi qaynaqlarından ən bilinənlərdən birisi olan "Fütuhul-Büldan" adlı əsərdə Kisal olaraq qeyd olunduğu görülməkdədir". Ehtimal edirik ki, Əl-Bəlazurinin əsərində adı çəkilən Kisal şəhəri müasir Qazax şəhərindən 5 km məsafədə yerləşən Kosalar kəndinin ərazisində yerləşmişdir və Kisal toponimi sözügedən kəndin adında ehtiva olunur. Borçalı mahalının Qazax mahalı ilə sərhəddə qərar tutan üç Kosalı kəndinin (2-si Kür çayının sağ sahilində, 1-i onlarla üzübüz Kür çayının sol sahilində) adlarının da Kisal ilə toponimik bağlılığı göz önündədir. Bir-birinə qonşu-qohum olan bu Kosalı kəndlərinin coğrafi relyef baxımından şəhərçilik üçün əlverişli ərazidə – Kür çayının hər iki sahilində, Qarayazı meşələri yaxınlığında geniş ovalıqda yerləşmələri, həmin ərazidə son dövrlərdə aparılan arxeoloji qazıntılarda qədim şəhər mədəniyyəti izlərinin tapılması [14] Kisal şəhərinin Kosalı kəndlərinin yerində mövcud ola biləcəyinin istisna edilməməsinə və mümkün ehtimallar sırasına əlavə olunmasına əsas verir;

- M. Kemaloğlu öz əsərinin 2-ci bölümündə [1, s. 139] qazaxlıların Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində yeri və mövqeyi barədə təfərrüatlı bilgi verib, XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuşi Baqrationin qeydlərini qismən təkrarlayaraq [13, s. 34] XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın Həmədan (Komican-Bozçalı) civarından türkmən oymaqlarını qazaxlı oymağının yerinə Ağcaqalaya məskunlaşdırdığını və o tarixdən etibarən bu ərazilərin Bozçalı bölgəsinin adına uyğun Borçalı adlandırıldığını yazır. Birincisi onu qeyd etmək istərdik ki, dilimizin fonetik qa-

nunlarında, eləcə də yerli Qazax-Borçalı ləhcəsində “z” → “r” səs əvəzlənməsi müşahidə olunmur. Ona görə də, Bozçalı toponiminin Borçalı toponiminə transformasiya olunması ehtimalı zəifdir. İkincisi də, Şah Abbas dövründə türkmən oymaqlarının Borçalı ərazisinə məskunlaşdırılmasının mümkünliyünü inkar etmirik, ancaq bu oymaqların məhz Həmədan-Bozçalı bölgəsindən köçürülməsi barədə heç bir tutarlı mənbə və faktoloji materiala rast gəlinmir. Zənnimizcə, Borçalı toponiminin qıpçaq tayfa birliliyinə daxil olan borçoğlu/burcoğlu tayfalarının adı ilə bağlı olduğu barədə səsləndirilən ehtimallar daha tutarlıdır.

- Əsərinin 3-cü bölümündə [1, s. 175] müəllif Azərbaycan türklərinin subetnik qruplarından olan qarapapaqların (Qazax-Borçalı əhalisinin) oğuz/türkmən kökəni olduğunu söyləyərək, bu baxımdan onların qıpçaqlarla hansısa şəkildə əlaqələndirilməsini imkansız hesab edir. Fikrimcə, qarapapaqların soykökündə qıpçaq etnik komponentinin mövcudiyətini belə birmənalı şəkildə inkar etmək düzgün deyil. Ən azından ona görə ki, Xəzər dənizinin şimal-şərq hissəsində, Aral dənizi sahillərində oğuzlarla qıpçaqlar bir arada, iç-içə yaşamışlar və “Dədə Qorqud kitabı”nın qəhrəmanlarından Qazan bəyin (M.Kemaloğlunun kifayət qədər məntiqli təxmininə görə Qazax bəyin) mənsub olduğu salur boyunun içində də ciddi ölçüdə qıpçaq etnik varlığı mövcud olmuşdur. Eyni zamanda XII-XIII əsrlərdə Dəşti-Qıpçaqda – İdil-Don çayları arasında və Özü (Dnepr) çayı sahillərində ömür sürən qıpçaqlar barədə soruşulan mənbələrdə – XIV əsr ərəb müəllifləri Şıxabuddin Ən-Nuvayri, İbn Xəldunun əsərlərində izləri Borçalıdakı toponimlərdə (Ulaşlı, Qullar, Rustav və s.) öz əksini tapan ulaşoğlu/ulaşlı, quloba/qullar, urusoba, borçoğlu/borçalı, qarabörklü təki qıpçaq tayfalarının adı çəkilir [Bax: 15, 16]. Doğrudur, Ulaş və Uruz xüsusi isimləri, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı epik hekayələrdən də görüldüyü kimi, oğuzlar arasında geniş yayılmış şəxs adları olmuşdur və Borçalıdakı Ulaşlı və Rustav yaşayış məntəqələrinin bu adlarla bağlı antroponim olduğunu tamamilə istisna etmək olmaz. Ancaq bununla belə, zənnimizcə, adı çəkilən məntəqələrin qıpçaqlarla bağlı etnotoponim olduğunu söyləməmiş daha məntiqlidir. Beləliklə, bu qeyd olunanları, eləcə də Qazax və Borçalı ellərində yaşayan türk mənşəli əhalinin – qarapapaqların zahiri görkəmlərini, üz cizgilərini, dil-ləhcə özəlliklərini (adıcılıq bir-birinə qonşu olan kəndlərdə sıx rastlanan şivə fərqliliklərini)

nəzərə alaraq və mənbələr əsasında tarixi prosesləri diqqətə alaraq, bir sıra digər araşdırmaçılar kimi, qarapapaqların oğuz/türkmən və qıpçaq tayfalarının qarışdırılması nəticəsində formalaşmış bir türk boyu olduğu barədə bundan öncə mövzu ilə əlaqəli kitab və məqalələrimdə söylədiklərimin üzərində dayanıram [7-11].

Təbii ki, bu yuxarıda qeyd olunanlar M.Kemaloğlunun “Dədə Qorqud (dastan içre tarix)” əsərinin dəyərini qətiyyənlə əskiltmir. Gərgin əməyin məhsulu olan elmi əsərdə müəllif ixtisasca tarixçi olmasa da, Vətən tarixşünaslığı üçün yeni söz deməyi bacarmış, Azərbaycan və Anadolu türklərinin dövlətçilik təcrübəsində, ictimai-iqtisadi, dini-ideoloji və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində “Dədə Qorqud kitabı”nın mühüm mənbələrdən biri olduğunu bir daha sübut etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. M. Kemaloğlu. Dədə Korkut (Destan içre tarix), Ankara, 2018.
2. V. Hacılar. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri, Bakı, 2005.
3. Ş. Məmmədli. “Dədə Qorqud”un Borçalı izləri // Türk epik ənənəsində dastan: “Ortaq Türk keçmişindən orta qrup gələcəyinə”: VI Uluslararası konfransın materialları (Bakı, 25-26 noyabr 2010-cu il), Bakı, 2010, s. 465-468.
4. M. Çobanov, M. Çobanlı. Qəhrəmanlıq dastanı, Bakı, 2000.
5. Tannıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları, Bakı, 1999.
6. Dədə -Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 2004.
7. F. Valehoğlu. Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi, Bakı, 2005.
8. F. Hacıyev. Qarapapaq soyumuz, “Diyar” qəz. Rustavi, 1998, fevral-mart, № 2, s. 5.
9. F. Valehoğlu-Hacılar. Gürcüstan Coğrafiyasında Eski Türklər: Buntürklərdən Karapapaqlara // I Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleninin bildirileri (18-20 noyabr 2009-cu il, Afyonkarahisar ş. - Türkiyə). Afyonkarahisar, 2010, s. 297-307.
10. Ф.Гаджиев (Валехоглу). О соотношениях по этногенезу карапахов // «Гілея - Науковий вісник». Киев, 2013, выпуск 79 (№ 12), с. 108-110.
11. F. Hacıyev. Gürcüstanda türk etnik varlığının təkamül mərhələləri barədə // AMEA-nın Məruzələri. Bakı, 2014, № 3, s. 93-98.
12. J. Şardən Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V. Aslanov), Bakı, 1994.
13. Vaxuşti Baqrati. Gürcüstan çarlığının təsviri (ვახუშტი ბაგრატიონის ქვეყნებისა და სიბერისა აღწერა), Tiflis, 1941 (gürcü dilində).

14. Borçalıda qədim dövrə aid yeni tarixi nümunələr aşkarlanmışdır (AZƏRTAC-in məlumatı),
https://azertag.az/xeber/Borchalida_qedim_dovre_aid_yeni_tarixi_numuneler_askarlanmisdir-529860; 05.07.2011 [18:10].
15. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том I, СПб, 1884.
16. Иванов В.А., Гарустович Г.Н., Пилипчук Я.В. Средневековые кочевники на границе Европы и Азии, Уфа, 2014.

Фахри Валех оглы-Гаджилар

**Произведение, проливающее свет на нашу этническую историю
(О книге М. Кемалоглу "Деде Коргуд ")**

РЕЗЮМЕ

В статье на основе исторического анализа книги М. Кемалоглу «Деде Коргуд» рассматривается политическая и этническая история, культура Газах-Бочалинского региона Азербайджана